

ВЕРБАЛЬНЫЯ СРОДКІ СТВАРЭННЯ КАМІЧНАГА Ў П'ЕСЕ УЛАДЗІСЛАВА ГАЛУБКА "СУД"

Камічны эфект дасягаецца ўжываннем як спецыялізаваных, так і неспецыялізаваных сродкаў.

Спецыялізаваныя сродкі – такія, для якіх камічная функцыя з'яўляецца сталай, узувальнай. Гэта каламбуры (полісемантычныя, амафонныя, фразеалагічныя, паранамазійныя, камбінаванай будовы) і іранізмы.

Неспецыялізаваныя – такія сродкі, для якіх камічная функцыя не з'яўляецца сталай (яна рэалізуецца толькі ў спецыяльна створаным кантэксце пры дапамозе адпаведных актуалізатараў камічнага). Гэта марфалагічныя сродкі (дзеяслоўныя формы *pluralis reverentis*, гукапераймальныя словы і вытворныя ад іх), параўнанні, антрапнімы, праклёны, перыфразы, экспрэсіўна-ацэначныя адзінкі, іншамоўныя ўкрапіны, алагізмы, гіпербалізмы, ідыялектныя клішэ, камбінаваныя сродкі.

Актуалізатарам камічнай экспрэсіі з'яўляецца прэпазіцыйны або постпазіцыйны вербальны кантэкст.

Камічны эфект узмацняецца з дапамогай інтэнсіфікатараў (экспрэсем, прыёму канцэнтраванага ўжывання моўных адзінак).

П'еса "Суд" напісана ў 1920 г. Гэта адна "з лепшых камедыяў Галубка, са здаровым гумарам і добра абдуманымі тыпамі" [1]. Упершыню надрукавана ў кнізе: У. Галубок. Суд: Камедыя ў 1-ым акце. Мн.: Белдзяржвыд., 1925. Сцэнічнае жыццё п'еса пачала ў 1920 г. (пастаўлена Трупаў беларускіх артыстаў). Ставілася БДТ-1 (1922), а таксама шматлікімі калектывамі народных тэатраў.

"Камізм п'есы, паводле Л.В. Карабанавай, у значнай ступені грунтуецца на ўмелым выкарыстанні прыёмаў народнай драматургіі, асабліва прыёму неадпаведнасці слова і ўчынкаў, знешняй формы і ўнутранай сутнасці характараў" [2, с. 51].

Асноўнымі вербальнымі сродкамі стварэння камічнага ў п'есе з'яўляюцца наступныя.

Каламбуры. У залежнасці ад таго, якія моўныя адзінкі прымаюць удзел ва ўтварэнні каламбураў, апошнія можна падзяліць на наступныя тыпы.

Полісемантычныя каламбуры. У іх аснове – абыгрыванне розных значэнняў полісемантычных слоў. Так, пісар, просячы Мірона, каб той купіў паўпляшкі гарэлкі, прапануе яму: *Ну, пльві, Мірон, пльві.* На гэта стораж дасціпна, з уласцівым яму гумарам, адказаў: *Ах, пакіньце так казаць, я не рыба, не паплыву.* Каламбурна абыгрываецца дзеяслоў *плысці*, ужыты ў розных граматычных формах: у першай рэпліцы ён рэалізуе пераноснае значэнне 'няспешна ідзі', а ў другой – прамое (не) 'буду перамяшчацца па паверхні вады'.

У наступным прыкладзе па-майстэрску тонка абыгрываецца полісемант *сесці* і яго граматычныя формы: [Авечка:] *Браток мой, у чым мая віна, калека я, усю ноч валокся, хацелася сесці.* [Стораж:] *Вось цяпер пасядзіш.* [Авечка:] *Няўжо пасадзіць?* [Стораж:] *Пашкадуе.* Калі ў першай рэпліцы дзеяслоўная форма *сесці* ўжываецца з прамым значэннем ('заныць сядзячае становішча'), то ў другой рэпліцы форма *пасядзіш* рэалізуе, хутчэй за ўсё, сінкрэтычнае значэнне: наміна-

цыйна-першаснае ('пабудзеш у сядзячым становішчы некаторы час') і намінацыйна-вытворнае ('пабудзеш у зняволенні'). У трэцяй рэпліцы форма *пасадзіць* ужываецца з намінацыйна-другасным значэннем 'арыштуе' (пра гэта сведчыць рэпліка *стаража пашкадуе*). Такім чынам, драматург выкарыстоўвае мастацкі прыём, з дапамогай якога ствараецца яскравая камічная сітуацыя: персанажы адкрыта не выказваюць думку, хоць кожны з іх здагадваецца, пра што гаворыцца.

Амафонныя каламбуры. Яны заснаваны на абыгрыванні амафонаў – антрапонімаў (гаваркіх прозвішчаў дзейных асоб) і сугучных апелятываў: [Пісар:] *Сведка нейкі Лаўрэн Авечка, пэўна – дурань, калі авечка*. Абыгрыванне антрапоніма *Авечка* з апелятывам-амафонам *авечка* актуалізуе ў гаваркім прозвішчы апелятыўную семантыку (перан. лаянк. 'някемлівы'). Або: [Пісар (збоку):] *Пакліч сюды Гарбузоў*. [Стораж (да дзвярэй):] *Гарбузы, каціцеся сюды*. У лексеме *Гарбузы* сінтэзуецца семантыка антрапоніма (выражаны экспліцытна, графічны паказчык – напісанне з вялікай літары) і апелятыва (выражаны імпліцытна, актуалізуецца дзеяслоўнай формай *каціцеся* 'пачынайце рухацца, пераварочваючыся ў адным напрамку', якая, дарэчы, у спалучэнні з антрапонімам рэалізуе не прамое, а пераноснае значэнне 'хутка ідзіце' [пра нізкага, тоўстага чалавека]).

Фразеалагічныя каламбуры. Яны пабудаваны на збліжэнні кампанента фразеалагізма і сугучнага з ім слова: [Авечка:] *А так, богу дзякаваць, з'есці магу, па дзеду пайшоў, дзед мой быў з духоўнікаў, ёў не ў свой дух <...>*. У рэпліцы слова *духоўнік* ('святар, які прымае споведзь ад каго-н.') семантычна кантрастуе з блізкагучным кампанентам фразеалагізма *не ў свой дух* ('вельмі многа, ненасытна') і ўскладняецца дадатковым адмоўным сэнсавым адценнем 'прагавіты, ненасытны'.

Паранамазійныя каламбуры. Яны ўзнікаюць у выніку адвольнага фармальнага збліжэння паранамазы – запазычанага слова са звыклым для персанажы. Няправільнае ўжыванне аднаго з кампанентаў паранамазійнай бінармы можа сведчыць пра недастатковую моўную адукацыю персанажы: [Жонка:] *Добрага дня; не ведаю, хто будзеце, – ці не старшыня воласці?* [Стораж:] *Але ж, старшыня над гэтым дзеркачом*. Камічны эфект звязаны з неразмежаваннем персанажам паранамазы *старшыня* і *старшы*.

Каламбуры камбінаванай будовы. Пры іх утварэнні выкарыстоўваецца не адзін, а некалькі спосабаў: [Авечка:] *Так точна, убачылі паперу, як нешта асаблівае, скруцілі па дзве сабачыя ножкі, і толькі*. [Старшыня:] *Я табе скручу ножку*. [Авечка:] *Хіба ўжо другую, бо адна скручаная, – во, што за штука*. У гэтым каламбуры, па-першае, абыгрываецца фразеалагізм *сабачая ножка* ('самаробная папяроста, скручаная конусам і перагнутая папалам'), адзін з кампанентаў якога супастаўляецца са словам свабоднага ўжытку *ножка* (памянш.-ласк. ад *нага* – 'адна з дзвюх ніжніх канечнасцей чалавека'). Па-другое, полісемант *скруціць* (у формах *скруцілі, скручу*) ужыты ў каламбуры як у прамым сэнсе 'зрабіць што-н. шляхам скручвання' (першая рэпліка), так і ў пераносным 'сапсаваць, знявечыць' (другая рэпліка).

Марфалагічныя сродкі. Для стварэння камічнага эфекту выкарыстоўваюцца:

а) дзеяслоўныя формы множнага ліку (*pluralis reverentis*) пры назоўніках (займенніках) адзіночнага ліку. Камізм узмацняецца, калі дзеяслоўная форма выражана экспрэсіўным словам: [Стораж:] *А як ён можа ісці, калі пан яго аб сцяну гакнулі* [разм. 'ударылі з вялікай сілай'], *аж толькі падрабязгі пасыпаліся*;

б) адметныя формы са значэннем аднакратнага дзеяння і гукапераймальныя словы. Яны з'яўляюцца яркім экспрэсіўна-выяўленчым сродкам гутарковага

маўлення. Камічны эффект найбольш відавочны, калі гэтыя словы ўжываюцца канцэнтравана: [Авечка:] *Гарбуз, не кажучы ні слова, рыдлёўку аб зямлю, а сам – шабоўсь уніз, ліхтар патух, я за ім... Толькі чую, штось ляціць за мной: ла-та-та-та, а пасля – бух...*

Экспрэсіўна-ацэначныя адзінкі. Яны дапамагаюць больш тонка выказаць думку: дакладней назваць персанажа, пэўнае дзеянне ці прымету. Камічны эффект дасягаецца ўжываннем адзінак з адмоўнай ацэначнасцю. Імі могуць быць:

а) агульнаўжывальныя і аказіянальныя лексемы: [Жонка:] *Выправіўся дурналяп з пустой торбай*; [Жонка:] *Не трэба, нажрэцца* [Авечка], *а пасля не сойдзецца*; [Пісар:] *Вось добра, Міронка, што ты тут, а яшчэ лепш, што вады прыпёр*. *Дурналяп* – разм. лаянк. ‘дурань’, *нажрэцца* – праст. груб. ‘многа наеца’, *прыпёр* – праст. груб. ‘прынёс’;

б) прыдаткі: [Жонка:] *А, разява* [пра Гарбуза], *ліханька тваім бакам, як ірвану цябе за гэты касмыль*; [Жонка:] *О! Старое карыта...* [пра Гарбуза]. *Разява* – разм. груб. ‘рассеяны, няўважлівы чалавек’, *старое карыта* – праст. зневаж. ‘стары, нязграбны чалавек’;

в) дыялектызмы: [Старшыня:] *Налпа не налпа, мядзведзь не мядзведзь, сябе не пазнаю*. Фанетычны дыялектызм *налпа* ўзнік у выніку дыстактнай рэгрэсіўнай дысіміляцыі зычных паводле месца ўтварэння: з двух несумежна размешчаных гукаў аднолькавага месца ўтварэння (губных [м] і [п]) папярэдні распадобіўся і замяніўся на пярэдняязычны зубны. Або: [Жонка:] *Паперу прыслалі, але гэтыя слапякі скурулі*; [Старшыня:] *Ну, годзе [суддзя], пастарайся лахманы прысусліць, а ты на ваўка падобны*. *Слапякі* – абл. зневаж. ‘недарэкі’, *лахманы* – абл. зневаж. ‘густыя ўскудлачаныя валасы’, *прысусліць* – абл. ‘прыгладзіць, слінячы пальцы рукі (рук)’;

г) звароткі: [Жонка:] *Маўчы, дурналяп* [да Гарбуза];

д) фразеалагізмы: [Авечка:] *Так, значыць, падбеж я і ўчарэпіўся за хвост кароўкі-перадойкі, аж вочы на лоб лезуць* [праст. ‘адчувае моцны спалох, страх’], *і цягнем удвох*.

Іранізмы. Іранічнае значэнне моўнай адзінкі выяўляецца з дапамогай актуалізатараў: [Пісар:] *А бацохны мае, няўжо гэта я? Адна страхата, вось дзе кветка лугавая, каб цябе шмаргануў цэглай па гэтым гарбузу*. Тут іранічна ўжыта спалучэнне *кветка лугавая*, на што паказвае прэпазіцыйны вербальны актуалізатар *адна страхата* і постпазіцыйны *гэтым гарбузу* [‘азызлым твары’].

Іншамоўныя ўкрапіны. Яны прыкметна вылучаюцца фанетычна-графічнай формай ад тэксту на іншай мове і таму выклікаюць камічны эффект. У п’есе сустракаюцца польскамоўныя ўкрапіны (ідыялектныя клішэ). Польскія словы ў беларускамоўнай транскрыпцыі выклікаюць камічны эффект, калі яны ўжываюцца ў маўленні персанажаў-непалякаў, напрыклад Авечкі: *Я, пшэпрашаёнц, хоць няграмацны, але на вока добра лічу; ...Ды дзе там, пшэпрашаёнц, калі чмыхне, калі наставіць хвост дудой...; А што я, Авечка, ды на паной магу казаць, – глядзёў, пшэпрашаёнц, і маўчаў*. Тут *пшэпрашаёнц* (польск. *przepraszając* ‘просячы прабачэння’ ад *przepraszać* ‘прасіць прабачэння’) ужываецца са значэннем не дзеепрыслоўя, а спрагальнай формы дзеяслова (г. зн. *przepraszać* ‘прашу прабачэння’).

Алагізмы. Імі з’яўляюцца адзінкі вербальнага кантэксту, што гіпербалічна апісваюць пэўную з’яву (падзею), якая не ўспрымаецца як рэальная: [Пісар:] *Ты ўяві сабе, Мірон, як будзеш выглядаць, калі на тваіх грудзях заблішчыць залаты медаль з царскім партрэтам*. *Едзеш ты праз вёску, сяляне шапкі здымаюць, прыйшоў ты ў карчму – а табе без грошы чарку наліваюць, прыйшоў ты ў суд – цябе садзяць за чырвоны стол, а прыехаў ты ў горад... табе ў*

горадзе *гарадавы аддае чэсць, дворнік не мяце вуліцы, каб не закурць твайго медаля. афіцэры на цябе глядзяць, салдаты цішком перашэптваюцца*, – во, кажучь, заслужаны чалавек паўзе. Камічны эфект узмацняецца ўжываннем на фоне выразу са станоўчай ацэнкай (заслужаны чалавек) экспрэсіўнага кантрастыва – гутаркова афарбаванага дзеяслова *паўзе* (перан. разм. 'павольна рухаецца, перамяшчаецца').

Ідыялектныя клішэ. У маўленні Авецкі выкарыстоўваецца сітуацыйна абумоўленае ідыялектнае клішэ – выраз *так точна*, які ён выкарыстоўваў як знак згоды з судовымі чыноўнікамі (пісарам і старшынём), жонкай і Гарбузом, напрыклад: *Так точна, на суд і я прыкульгаў; Так точна, скурулі, і я памагаў; Так точна, знявага, скурулі абвестку...*; *Так точна, і я адумаўся, але па часе; Так точна, убачылі паперу...*; *Так точна, за гэта астрог; Так точна, душаць; Так точна, выдзіраць Гарбуза з кіпцёў пана каршуна; Так точна, да сябе; Так точна, рванула добра; Так точна, яго калашмацілі; Так точна, услед і скурулі [квіткі], у нас гэтак; Так точна, прыкульгаў я; Так точна, павінен, ды няма.*

Радзей у маўленні Авецкі ўжываецца ідыялектнае клішэ – польскамоўная ўкрапіна *пшэпрашаёнц*: *Вось баба ліе адну міску заціркі, я спаражніў; ліе другую – спаражніў і толькі, пшэпрашаёнц, за трэцюю ўзяўся...*; *Гэта не суд, а пшэпрашаёнц, глупства...* і інш.

Параўнанні. Найбольш пашыраны параўнальныя канструкцыі, у якіх чалавек камічна збліжаецца з жывёлай і прадметам. З дапамогай такіх параўнанняў даецца трапная камічная ацэнка інтэлектуальных, маральных якасцей і вонкавага выгляду персанажаў: [Стораж:] *Ідзіце [Гарбуз і жонка] на суд, толькі не тупайце, як коні*; [Авецка:] *Так точна, пайшлі рагочучы. як лесуны перад маладзіком*; [Пісар:] *Галава, як човен*; [Жонка:] *Ну, чаго ж сапеш. як кавалёў мех, даставай бараніну*; [Жонка:] *...Панок [пісар] за сцяной смачна спалі, бо храплі, не раўнуючы, як басэтля.*

Камізм узмацняецца, калі параўнанні (асабліва рознай стылістычнай афарбоўкі, напрыклад гутарковай і кніжнай) ужываюцца канцэнтравана: [Пісар: (пацягваецца):] *Сонца за бярозамі не відаць, галава – як палена. Напіўся ўчора на імянінах, як свіння...*

Антрапонімы. У п'есе сустракаюцца гаваркія прозвішчы, якія не толькі называюць персанажа, але і яскрава (наглядна-вобразна) характарызуюць яго, напрыклад: сяляне *Гарбуз* (параўн.: *гарбуз* – 'расліна з вялікімі шарападобнымі плодамі'), Авецка (параўн.: *авечка* – прам. 'свойская жвачная жывёла; самка барана' і перан. лаянк. 'някемлівы дурнаваты чалавек'). Нярэдка такія прозвішчы абыгрываюцца, у выніку чаго ў іх выяўляецца першаснае (апелятыўнае) значэнне.

Праклёны. Сустракаюцца праклёны нефразеалагічнага тыпу, у якіх канатаўны аспект значэння пераважае над дэнататывым, што робіць іх яскрава ацэначнымі адзінкамі: [Гарбуз:] *Выдраў [аканом], каб з яго вантробы выдралі*; [Пісар:] *Значыць, сягоння суд, во каб цябе расперазала, заледзьве не праспаў.*

Даведаўшыся ад мужа, што ён [Гарбуз] разам з Авецкам скуруў абвестку, жонка пажадала яму: *Ах, каб твая шэрць курэла... абвестку скуруў.*

Перыфразы. Камічную функцыю выконваюць перыфразы, якія іранічна называюць персанажа: [Пісар:] *Ну, бычок божы [=суддзя], вылазь на свет, а то і суд праспіш.* Выяўляецца кантрастнасць паміж экспрэсіўна-ацэначным значэннем перыфразы і сацыяльным статусам асобы, назвай якой яна з'яўляецца.

Сустракаецца вобразная перыфраза – апісальная назва персанажа, якая падкрэслівае яго прафесійную прыналежнасць праз найменне асобных (адметных) прымет: [Стораж:] *Хіба ж не ведаеш, як прозвішча таго, што піша вёнікам па падлозе?* [= стораж].

Гіпербалізмы. Камічна маркіраванымі з'яўляюцца гіпербалізмы, якія ствараюць перабольшаны наглядна-вобразны малюнак: [Стораж:] *Паночку, не кідайце коркаў на падлогу, толькі што вымеў цэлы воз.*

Камбінаваныя сродкі. У выніку іх выкарыстання ствараецца суцэльны камічна афарбаваны кантэкст: [Стораж (здзіўлены):] *Ах, каб на вас чума, столькі смецця за адзін вечар нарабілі, адных коркаў ды акуркаў повен кут назмятаў. Ну, і людзі, апундырыліся гарэлкай (метучы), смакталі гэту няшчасніцу да таго, што і памяць страцілі. Пісар да таго дапіўся, што мяне, старога чалавека, за бабу палічыў і цалаваць пачаў, абзываючы нейкай Забэлькай, во каб яго свінні цалавалі, намысліўся; а старшыня і ваўком выў, і сабакам брахаў, і плаваў па падлозе; адзін фельчар маладзец: той калі пачуў, што ногі адняліся, падазваў мяне і папрасіў, каб занёс у пуню на салому, а мне што кажуць – слухаю, ужджабурыў, як ягнё, на плечы і завалок па адрасу. І як у іх голавы на карках трымаюцца: сягоння суд, а яны, як мухаморы, п'яныя. Пісар ад гарэлкі азыск, галава, як церліца, вочы акуртаціліся, а рукі, як машына, маланкаю паперы скрыгаюць – шась, шась! У рэпліцы ўжываюцца такія сродкі камічнага (экспрэсіўна-ацэначныя адзінкі): праклёны (каб на вас чума, каб яго свінні цалавалі), словы і выразы з ацэначна-зніжаным значэннем (апундырыліся гарэлкай, смакталі няшчасніцу [гарэлку], вочы акуртаціліся, рукі маланкаю паперы скрыгаюць, старшыня і ваўком выў, і сабакам брахаў, і плаваў па падлозе), алагізмы (мяне, старога чалавека, за бабу палічыў), параўнальныя канструкцыі (ужджабурыў, як ягнё; яны, як мухаморы, п'яныя; галава, як церліца), выклічнікі (шась, шась).*

Або: [Авечка:] *А так, богу дзякаваць, з'есці магу, па дзеду пайшоў, дзед мой быў з духоўнікаў, еў не ў свой дух; памятаю, пакой вечны, нанач з'еў дзежку саладухі і богу душу аддаў. Так, баба ліе мне трэцюю місу заціркі, спражніў, аж чую, пшэпрашаёнец, дух заняло і нібы цэпам малоціць. Выляцеў гэта я на ганак і дыхаю, як баран у спякоту, вось гэтак (дыхае), нешта пішчыць. Я – штырх убок, бачу: цягне Гарбуз карову за хвост з панскага хлява, аж вочы на лоб лезуць; здагадаўся я, у чым справа, – за кол ды туды. “Вы што ж гэта, каб на вас гром!” – гакнуў я... (Спахаліўся.) Камічны эффект дасягаецца ўжываннем наступных сродкаў: фразеалагізма ([еў] не ў свой дух – разм. ‘вельмі многа, ненасытна’, вочы на лоб лезуць – праст. ‘хто-н. мае непрыемныя адчуванні’), ідыялектнага клішэ (пшэпрашаёнец), экспрэсіўна афарбаванага выразу (цэпам малоціць), параўнальнага звароту (дыхаю, як баран у спякоту). Дзеяслоўнай формы імгненнага дзеяння (штырх), праклёна (каб на вас гром!).*

Такім чынам, камічны эффект у п'есе дасягаецца ўжываннем розных сродкаў: як спецыялізаваных – пераважна каламбураў (полісемантычных, амафонных, фразеалагічных, паранамазійных, камбінаванай будовы), так і неспецыялізаваных – марфалагічных (дзеяслоўнай формы *pluralis reverentis*, гукапераймальных слоў і вытворных ад іх), параўнаннаў, антрапонімаў, праклёнаў, перыфраз, экспрэсіўна-ацэначных адзінак, іншамоўных украпін, алагізмаў, гіпербалізмаў, ідыялектных клішэ, камбінаваных сродкаў.

ЛІТАРАТУРА

1. Савецкая Беларусь. – 1923. – 17 жн.
2. **Карабанав, Л.В.** Драматургія Уладзіслава Галубка / Л.В. Карабанав. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982. – 128 с.